
KRITIKAI SZEMLE

K Ö N Y V E K

HOGYAN VÁLIK A TÉTEL MOZGÁSSÁ

Varga Zoltán: *Hallgatás*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978

A modern prózára a narratív struktúrák feltörését és szétszóródását, a központosítás hiányát vagy elrejtését, az ötletek véletlenszerűségét és esetlegességét tartják (joggal) jellemzőnek; a modern próza formája és nyelve úgy látszik valóban túllépte a közvetlen felismerhetőség határait a közlés eszközeinek és formáinak sokféle és sokcélú felbontásával. Ha Varga Zoltán elbeszéléseit ezekhez a törekvésekhez hasonlítjuk — s mi mást tehet a kritika, mint hogy *hasonlít* (is) —, azonnal szembetűnik egyenesvonalúságuk, könnyen felismerhető központozottságuk, a narratív struktúrák éles elkülönítése, a véletlen és esetleges ötletek elkerülése. Az összevetés eredménye mégsem lehet az, hogy Varga Zoltán nem ír modern prózát, vagy hogy hagyományosat, „realistát” ír. Mégpedig azért nem lehetséges egy ilyen következtetés, mert Varga Zoltán a hagyományos elbeszélésformákat alkalmazva, azok törvényeit és szempontjait követve éppen a modern próza által annyira keresett titkokra, a létezés titkaira, a „történelembe vetett” egyén sorsára, a „személyes felháborodás” esélyeire nyit kaput. Annál is inkább, mert az ő írói nézőpontja első-sorban morális s csak azután „irodalmi”.

Ez a morális nézőpont a *Hallgatás* tartalmazta történelmi elbeszélések jelentésének is előterében van. Pontosan megfogalmazva A szentségtörőben és A tékozló fiú visszatérésében, három síkra bontottan a Lakomában és látható ambivalenciával, rejtetten a Hallgatásban.

Mi ez a morális nézőpont? Hogy oly gyakori banalizálása elkerülhető legyen, kitérőnek látszó közvetettséggel lehet csak a kérdésre választ adni. Arra keresve választ, hogy miért készülnek az ilyen „történelmi elbeszélések”. Ami egészen nyilvánvaló, nem azért, hogy az óegyiptomi történelem egy szakaszát vagy fejezetét (A szentségtörő), a példázatok közül valamelyiket (A tékozló fiú visszatérése), a római birodalom történetében az új vallás — a kereszténység — jelentkezésének vérontást és intellektuális dilemmákat egyaránt felszínre hozó időszakát (Lakoma) vagy az inkvizíció korának egy, a halálnál is kegyetlenebb ítéletét (Hall-

gatás) a történelemnél, a vallástörténetnél, a társadalmi formák fejlődés-tanánál érzékletesebb — tehát irodalmi — módon ismételjék meg, mondjuk azok számára, akik nem értenek a fogalmak, csak a képek nyelvén. Azért oly nyilvánvaló ez, mert a történelmi elbeszélések többet tudnak arról a korról, amelyről beszélnek, mint amennyit a történelem tudományként elsajátíthat. Vagy pontosabban, azt is tudják arról a korról, ami a történelmet egyáltalán nem érdekli, minthogy azt — az irodalom tudását — a korszak maga sem ismerte, még spontán, ösztönös tudásként sem. Mert a történelmi elbeszélések (kisregények és regények) Varga Zoltán képviselte formájukban nem a tárgynak választott történelmi korszakot kívánják példázni. Nem ez a céljuk. Hanem az, hogy a történelem oly gazdag tájairól a jelen, a ma időszerű (vagy annak vélt) kérdéseire, jelenségeire irányítsák a felismerés fénysugarait. Varga Zoltán elbeszéléseiben ezek a kérdések, ezek a jelenségek mindig elsősorban morálisak. Megragadásukkor, megfogalmazásukkor ezért kényszerül az író a történelem példatárához. A morális kérdések és tételek, a filozófiai kérdésfeltevések mindig is ellenállnak az irodalmi megközelítésnek, kisiklanak az irodalom szorításából. Ezért folyamodik a történelem felkínálta cselhez, különösen az olyan író, mint Varga Zoltán, akinek irodalmi gondolkodását nem a spontaneitás jellemzi, aki nem a legközvetlenebb élettelmények megfogalmazására törekszik, aki valójában elbukik az irodalom próbáján, ha látottakról szól.

Varga Zoltánt az emberi létezés morális dilemmái foglalkoztatják, az emberi élet lehetőségei a stabilá szervezett szokásrendszereket védelmező erőkkkel szemben, a személyiség esélye önmaga kifejlesztésére és kifejezésére. S mindazok a kérdések még, amelyek mindezzel kapcsolatban nyilván felmerülnek. S talán nem üres feltételezés, ha arra gondolunk, Varga Zoltán előbb fogalmazza meg a morális dilemmát s csak azután keres hozzá, felnövesztéséhez megfelelő meiegágyat a történelem oly sok példát, a jelennel oly sok hasonlóságot felmutató gazdagságában.

Csakhogy az ilyen írói kiindulópont rendkívül veszélyes. Elsősorban azért, mert a morális dilemma, a tétel alig engedi szóhoz jutni az irodalmi közlésformákat. A hősöket és élethelyzeteket, a konfliktusokat és a belső megtörténéseket önmaga (a tétel) közlésének eszközévé degradálja, nem engedi meg szabad kifejlődésüket és önálló világképként való megvalósulásukat. Az olyan irodalmi mű, amelyben ily módon elhatalmasodik a tétel, a morális kérdésfeltevés, csörgő csontváz csupán, kiszikadt és kifakult, fölösleges forma.

Ezt a veszélyt küzdötte le Varga Zoltán a *Hallgatás* elbeszéléseiben, ezért tekinthető ez a kötet az *Elűl az eső* (1971) legjobb novellái és elbeszélései után az író érett művének, módszere és világlátása sikeres kifejlesztésének.

De hogyan küzdötte le az írói közlést megbénító tételesség veszélyeit, mégpedig a látható tételesség, a nyilvánvaló morális nézőpont megör-

zése mellett? A kérdésre ismét a kerülő út kínál (feltehetően) pontos választ.

A tételt, a morális dilemmát kiindulópontnak tekintő író előtt megoldásra váró alapprobléma a tétel, a morális kérdés mozgássá változtatása. Ezen dől el minden. Sikerül-e az írónak a természete és formája szerint elvont, fogalmi meglátást, mely egyaránt lehet mélyen megélt, tehát szám személyiségből eredő és átvett, vagyis kulturális fogantatású életté változtatnia, elevenné formálnia. S erre az irodalom csak egyetlen lehetőséget kínál fel, a nyelvet mint esélyt és eszközt. A próza nyelve pedig — ahogyan Mészöly Miklós fogalmazta meg *A tágasság iskolája* (1977) című esszéjében — „először önmaga jelentéstartalmára kénytelen hivatkozni, s csak azon keresztül a tárgyra, a tárgyon keresztül az összefüggésekre, ha jelentésig akar eljutni”. A Varga Zoltán írta történelmi elbeszélés esetében ez a folyamat annyiban módosul, hogy a „jelentés” — a tétel, a morális kérdés — a tárgyat és a nyelvet, a próza nyelvet megelőzően van készen, célként, írói szándékként, olyan pontként, ameddig az elbeszélés el akar jutni. Itt tehát nem kérdéses, hogy hova akar eljutni az elbeszélés. Nem a választott történelmi korszakot akarja illusztrálni, hanem egy aktuálisnak vélt, a jelen összefüggéseiből következő (elvont) tételt kíván mozgássá alakítani. Ezért hivatkozik „először önmaga jelentéstartalmára”. Ez Varga Zoltán történelmi elbeszéléseinek esetében azt jelenti, hogy egy minden ízében tartalmas, esetlegességeket és véletleneket messze elkerülő nyelvi formát alakít ki, melynek belső szilárdságához kétség nem fér sem tartalmi szempontból, sem grammatikailag. Más szóval, Varga Zoltán prózájának nyelve szándékosan csak valós jelenségek és helyzetek közlésére vállalkozik. Minden leírása a tapasztalati valóságban ellenőrizhető. Minden megfogalmazása „híhető”. (Kritikákat és tanulmányokat tartalmazó *Periszkóp* [1974] című kötetében ezért hadakozik oly sokszor — sikeresen — az írói leírásoknak a valóságban való ellenőrizhetőségéért, nem utolsósorban a szavak jelentésének, szótári jelentésének „helyes” alkalmazásáért.) Nemezszer el is túlozza a szó jelentésének és a tapasztalati valóság megfelelésének követelményeit. Ezért ír túl elbeszéléseiben részleteket, ezért nagyt jelentéktelennek látszó történetrészeket. Viszont a túlzások ellenére is tiszteltreméltó következetességgel alakít ki egy minden ízében valóságos közlésekre törekvő beszédformát. S ezt joggal tekinthetjük Varga Zoltán prózáírása meghatározó mozzanatának.

(Ez nem mond ellent annak, hogy Varga Zoltán prózája „elszürkül”, ha látottakról szól, hiszen ott írásainak forrásvidékéről tettünk említést, itt pedig nyelvi megformálásukról. Az ún. parabolisztikus elbeszélésforma valóban tehetetlenné válik az „élő étellel”, szemben, ahogyan az élményszerű közvetlen közlése is banális a parabolához viszonyítva. Az irodalmi közlésnek két egymásnak ellentmondó és egymást — úgy látszik — kizáró lehetőségéről van itt szó.)

Azzal a megszorítással, hogy Varga Zoltán ezt a nyelvi formát — a túlzásokkal együtt — a nyelvnek, a beszélt nyelvnek egy túlhaladott fejlődésszintjén stabilizálja, vagyis nincs tekintettel a nyelvi fejlődés irányaira és törekvéseire, arra sem, hogy a próza nyelve (legjobb változataiban) mindig a nyelvművelők által szentesített nyelvi standard robbantása is, mind a szóhasználat, mind pedig a grammatikai alakzatok körében. Ez azonban nem hátránya Varga Zoltán prózáírásának. Az ő elbeszéléseinek nyugodt és körültekintő, a részletekre és a nagyobb összefüggésekre egyaránt nagy gondot fordító, a leírást elsődlegesnek tekintő nyelvhasználata aligha lehetne meg egy ilyen enyhén archaikus, gyakran választékosnak és kimértnek, sőt szenvtelennek tűnő nyelvi standard érvényesítése nélkül. Minden, elsősorban a lexikális és grammatikai újításokból származó nyelvi bizonytalanság történelmi elbeszéléseinek belső világát kezdené ki, hosszú, hömpölygő mondatainak szilárd tartását ingatná meg.

Még egy funkciója van annak, hogy Varga Zoltán prózanyelve önmaga jelentéstartalmaira (mind a valósághoz való viszonyíthatóság, mind pedig a grammatizáltság kérdéseiben) oly nagy figyelmet fordít. A nagy nyelvi szigorúsággal (és mondatainak enyhén archaikus formáival) valamint a parabolisztikus közlés kimérttségével egy nehezen megragadható és még nehezebben körülírható ironikus hangulatot teremt. Ez az atmoszféra könnyű ködgomolygásként hatja át elbeszéléseink egészét, annak ellenére, hogy megélt vagy választott morális kérdései és tételei nagyon is komolyak, az írónia minden nyomától mentesek. Simán, zökkenőmentesen gördülő mondatai, melyek nem is tesznek számottevő különbséget az írói közlések és az idézetek, az elbeszélő vagy a hősök megszólalása között, ezzel az ironikus hangvételei lépik túl, haladják meg az író láthatóan hagyományos szóhasználatát és a mondattani standardizáltságot.

Mindebből az következik, hogy Varga Zoltán nemcsak „kénytelen” odafigyelni prózanyelvének jelentésrani összefüggéseire, hanem szándékosan figyel oda, mert éppen az ilyen nyelvi megformálás jelenti számára az első lépést a tétel mozgássá változtatása felé.

A második lépés az elbeszélések „tárgya”, a történelem, a történelemből kiválasztott megtörténések sora. Ebből a szempontból is kivételesen egységes kötet a *Hallgatás*. Minden elbeszélésében és kisregényében a hatalom és az egyén, a szokás, a törvényerejűvé emelt megszokás és a személyiség, a vallási dogma és az ember konfliktusának, szembenállásának lehetőségeit és esélyeit ragadta meg fiktív és valóságos történetek sorában, azzal, hogy itt elsősorban azt kutatja, hogyan ismeri fel a hatalom képviselője, a szokás megtestesítője, a vallási dogma hordozója önmaga helyzetének tarthatatlanságát, s ebből következően, hogyan lép ki a számára előírt létforma kereteiből, mégpedig sohasem a meghasonlás, hanem mindig a tragikus befejezés felé: ezt teszi A szentségtörő alacsony rangú szerep-hőse, amikor „megszentségteleníti” a napisten személyét, mi-

után már egyszer (a rabszolgák lázadásába sodródva) látta, hogy az olyanynira rettegett isten semmit sem tesz a lázadó ellen; ezt a tékozló fiú, miután nem tudja elviselni az apához való megtérést (hazatalálást), és véget vet életének; ugyanezt a Lakoma galliai kormányzója, aki érvényesítette Róma törvényeit a keresztények egy kis gyülekezete felett, végighallgatott egy éjszakai lakomát, és önmegismerése jeléül felvágja ereit. De nem egészen ezt a Hallgatás paphőse, aki kilépett ugyan a számára kijelölt szerepből, de nem jutott el az eretnekségnek áldozatot is vállalni tudó szintjére, s így legfeljebb csak álmában járhatja meg az önmegsemmisítés útjait. Ebből következik a Hallgatás morális tételének ambivalenciája is, s éppen ezért nem véietlen, hogy ez a kötetcímet adó elbeszélés zárja az író történelmi példabeszédeinek sorát.

A Hallgatás ugyanis felbontja, felborítja, felrobbantja az előző elbeszélésekben oly következetesen és szinte modellt formáló párhuzamos-sággal végigmondott morális nézőpontot. El lehetne most tünődni afelett, hogy vajon miféle megoldást kínál fel Varga Zoltán; a szokások és a hatalom, a törvények és a dogmák láncából való kilépést a halál felé, vagy a bűnösség választását az oly emberi (és morálisan egyaránt védhető) túlélés formájában? De aligha van erre a tünődésre szükség. Az irodalom nem nyújt megnyugtató megoldásokat, nem is kell ilyen válaszokat várni tőle. Az irodalom kérdéseket fogalmaz meg, kérdéseket tesz fel, válaszokat is ad rá, de megoldásokat nem. Még az olyan morális pátosszal alkotó írók műveiben sem, mint Varga Zoltán. Viszont felelősséget vállal. A felvetett kérdésekért, a megfogalmazott válaszokért egyaránt.

A *Hallgatás* éppen azért tekinthető a kötet legjobb írásának, és prózaírásunk csúcának is, mert felelősséget vállaló írás, amely éppen azért marad meg az irodalom, az irodalmiság metafizikai homályában, mert ambivalens, mert nem rendelkezik a megoldás kulcsával.

BÁNYAI János

MÁSKÉNT, VAGY UGYANÜGY?

Brasnyó István: *Másként s másként*, Forum Könyvkiadó, Újvidék, 1978

Akik ritkán olvasnak Brasnyó-verset, nyugodtan mondhatják, hogy Brasnyó István mindig ugyanazt az egy verset írja számtalan változatban és szokatlan bőséggel, akik gyakrabban fordulnak ehhez a költőhöz, sőt — mondjuk — rendszeresen kézbe vesszük sűrűn megjelenő köteteit, már jóval bizonytalanabbak, semmit sem állíthatnak nyugodtan, hiszen hosszú évek után ugyanannak az egy versnek nemcsak számtalan változatára figyelhetnek fel, hanem a költői szemlélet lényeges változásaira